

Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos

Esko Harni ja Miikka Pyykkönen

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Abstrakti

Käsitlemme tässä artikkelissa yrittäjyyden eetoksen kehittymistä suomalaisessa koulutus- ja yhteiskuntapolitiikassa 1980-luvulta 2010-luvulle. Eetoksella viitataan yrittäjyyden subjektiivisen muotoihin, jotka toimivat työn ja elämän ideaaleina yrittäjyyttä koskevassa hallinnollisessa puheessa. Analyysimme keskittyy erään keskeisimmän yrittäjyyden eetoksen välittäjäorganisaation, yrittäjyyskasvatuksen ja -koulutuksen tarkasteluun. Aineistona käytämme yrittäjyyttä koskevia koulutus- ja kasvatusalan politiikkaohjelmia, asiantuntijakirjoituksia, -raportteja, -strategioita sekä koulutusohjelma- ja projektikuvauksia. Tutkimuskysymyksemme ovat: 1) Mitkä ovat niitä yleisiä piirteitä, jotka määrittävät yrittäjyyden eetosta? 2) Kuinka tätä eetosta on hallinnossa ja erilaisten instituutioiden avulla pyritty tuomaan kansalaisten keskuuteen? 3) Kuinka yrittäjyydestä on puhuttu erityisesti koulutuksen ja kasvatuksen sektoreilla? 4) Miten yrittäjyyden merkitykset ovat muuttuneet sinä aikana, kun se on ollut koulutuspoliittisen puheen kohde? 5) Kuinka edellä mainitut pyrkimykset resonoivat suhteessa laajempaan suomalaiseen myöhäiskapitalistiseen yhteiskuntapolitiikkaan – esimerkiksi millaisiin yhteiskunnallisiin haasteisiin ja ongelmiin yrittäjyydellä on pyritty vastaamaan? Analyysimme johtopäätöksissä toteamme, että yrittäjyyskasvatuksen ja -koulutuksen diskurssi pyrki tuottamaan yrittäjämäisen kansalaissubjektin, jolle tyypillisiä piirteitä ovat aktiivisuus, itsenäisyys ja omatoimisuus mutta myös sopeutuvuus, joustavuus ja muutostykyisyys.

ASIASANAT: yrittäjyyskasvatus, eetos, kansalaisuus, myöhäiskapitalismi

Johdanto

Jos on seurannut viimeaikaista yhteiskunnallista keskustelua kansalaisen vastuista, vapauksista ja oikeuksista, on melkoisella varmuudella havainnut siinä toistuvan uudenlaisen yhteiskunnallista toimijuutta korostavan eetoksen. Tätä eetosta luonnehditaan vähintään toivottavaksi, usein jopa välttämättömäksi taloudellisen kestävyuden, työllisyyden, kilpailukyvyyn ja kansantalouden kannalta lähitulevaisuudessa

(ks. esim. Euroopan komissio 2010, 13-14; Opetusministeriö 2009). Malli ja nimi uudelle eetokselle on haettu yrittäjyydestä. Ulrich Bröckling (2016, 75-78) esittää, että kyse on minuuden ihannemuotokuvasta, jonka rationaliteetit ovat muodostuneet uusliberalistisen markkinakapitalismin hengessä, mutta jossa korostuu – myös uusliberalistiselle ajattelulle tyypillisesti – yksilön vapaus ja itseohjautuvuus (Foucault 2008, 225-230; 291-298).

Tässä mielessä yrittäjyydessä ei ole kyse vain taloudesta tai liiketoiminnasta, vaan syvemmälle ja laajemmalle yhteiskuntaan ulottuvasta ilmiöstä. Siinä on ennen kaikkea kyse kansalaissubjektiviteetin muodosta, jota nimitetään joko *itsen yrittäjyydeksi* tai yrittäjähenkisyydeksi. Siinä missä yrittäjyys yleensä viittaa arkikielessä sellaisen liiketoiminnan harjoittamiseen, jota tekee juridiselta muodoltaan yrittäjänä toimiva henkilö tai yhteisö, itsen yrittäjyys koskettaa kaikkia kansalaisia merkiten elämän ajattelemista yrityksenkaltaiseksi (esim. Peters 2001; Rose 1992; Simons 2006). *Yrittäjyyden eetos* on tätä koskevien ajattelutapojen ja käytäntöjen kokonaisuus, joka pyrkii ohjaamaan ihmisten toimintaa ja heidän valintojaan ja muodostumaan hallitsevaksi järjelliseksi ja moraaliseksi olemisen muodoksi (Pyykkönen 2014).

Alan suomalaisessa yhteiskunta-, kasvatus- ja taloustieteellisessä tutkimuksessa yrittäjyys jaetaan melko yleisesti Matti Koiraselta ja Matti Peltoselta (1995) periytyvän mallin mukaisesti *ulkoiseen* ja *sisäiseen yrittäjyyteen*. Ulkoinen yrittäjyys tarkoittaa itsensä työllistämistä liiketoiminnan harjoittajana. Sisäinen yrittäjyys puolestaan viittaa laajempaan henkilökohtaisten ominaisuuksien kokoelmaan, joiden yhteisvaikutuksesta ihmisen oletetaan pärjäävän paremmin elämässään. Sisäinen yrittäjyys pohjautuu pitkälti samaan ilmiöön kuin edellä mainittu itsen yrittäjyys tai yrittäjähenkisyys. Molemmat puolia ovat osa tässä tutkimuksessa tarkastelemme politiikkadokumenttien mukaan rakentuvaa yrittäjyyden diskurssia. Yleensä logiikka ja työnjako näiden välillä politiikkadokumenteissa on se, että kun tekstissä viitataan suoraan lähitulevaisuuden taloudellisiin ja työmarkkinoita koskeviin muutoksiin, niin puhunnan keskiössä on ulkoinen liiketoimintayrittäjyys. Kun taas siirrytään taustoihin ja aletaan pohtia, kuinka liiketoimintayrittäjyyden lisäämistavoitteisiin päästään, nousee esille puhe koko kansakun-

nan, mutta erityisesti nuorten, mentaliteetista ja siihen pyritään ensisijaisesti vaikuttamaan kasvatus- ja koulutustyön kautta.

Käsitlemme tässä artikkelissa yrittäjyyden eetoskehittymistä kansallisessa yhteiskunta- ja koulutuspolitiikassa 1980-luvulta 2010-luvun ensimmäisellä vuosikymmenelle. Jotta osaisimme valottaa sitä, mistä vuosituhannen vaihteen jälkeen lähdettiin liikkeelle, olemme myös käyttäneet muutamia 1990-luvun lähteitä. Lisäksi olemme käyttäneet muutamia lähteitä tältä vuosikymmeneltä kuvatessamme, mihin 2010-luvun jälkeen on eetoskehittäminen poliittisessa tuottamisessa tullut.

Emme pyri antamaan kokonaisvaltaista kuvasta tämän eetoskehittymisestä tai sen kaikista implikaatioista, vaan keskitymme erään keskeisimmän yrittäjyyden eetoskehittäjäorganisaation, koulutuksen, analysointiin. Olemme rajanneet analyysimme koulutuksen piiriin, sillä koulutusjärjestelmä on eräs keskeisimmistä instituutioista, joiden kautta yksilöitä pyritään integroimaan yhteiskuntaan juuri kansalaisuuden muodossa (ks. esim. Kiilakoski, Tomperi & Vuorikoski 2005). Lisäksi yrittäjyyden eetoskehittäminen kansallisiin politiikkaohjelmiin ja -strategioihin on saanut suurimman jalansijan koulutuksen ja kasvatuksen piirissä (ks. esim. Korhonen 2012, 7). Analyysimme keskittyy niihin hallintopoliittisiin puhetapoihin ja diskursseihin, joita yhteiskunta- ja koulutuspoliittiset toimijat ovat yrittäjyydestä tuottaneet. Analyysimme ei siis koske institutionaalisia tai yksilöllisiä käytäntöjä, joita yrittäjyysdiskurssit eräänlaisina elämän käsitteiksi koskevat. Onkin kokonaan oman analyysin paikka tutkia, kuinka nämä diskurssit ja puhetavat ovat rantautuneet erilaisiin välittäjäorganisaatioihin, kuten kouluihin, työvoimatoimistoihin tai vaikkapa päiväkoteihin (ks. tällaisesta esim. Korhonen 2010; Mononen Batista-Costa 2019; Saarikoski 2017).

Kaksi artikkelimme tekemistä ohjaavaa tutkimuskysymystä ovat olleet, 1) mitkä ovat niitä yleisiä piirteitä, jotka määrittävät yrittäjyyden eetosta sekä 2) kuinka tätä eetosta on hallinnossa ja erilaisten instituutioiden avulla pyritty tuomaan kansalaisten keskuuteen. Vastaamme näihin artikkelimme alkuosassa. Sen jälkeen tarkastelemme empiirisesti ja tarkemmin erästä tällaista pyrkimystä, yrittäjyyttä koulutuksen piirissä ja täsmällisemmin ilmaistuna yrittäjyyskasvatusta ja -koulutusta. Tämä osio vastaa kolmanteen ja neljänteen tutkimuskysymykseemme siitä, kuinka 3) kuinka yrittäjyydestä on puhuttu koulutuksen ja kasvatuksen sektoreilla ja 4) miten yrittäjyyden merkitykset ovat muuttuneet sinä aikana, kun se on ollut koulutuspoliittisen puheen kohde. Viimeinen tutkimuskysymyksemme on 5) kuinka nämä pyrkimykset resonoivat suhteessa laajempaan yrittäjyyden eetokseen suomalaisessa myöhäiskapitalistisessa yhteiskuntapolitiikassa – esimerkiksi millaisiin yhteiskunnallisiin haasteisiin ja ongelmiin yrittäjyydellä on pyritty vastaamaan. Tähän vastaamme artikkelin loppuosassa.

Aineisto ja menetelmät

Tämä artikkeli perustuu *Enterprising Finland. Research project on ideologization, dissemination and reception of entrepreneurship* -tutkimushankkeessa tekemäämme osatutkimukseen, jossa olemme tarkastelleet yrittäjyyden diskursiivisideologista rakentumista. Artikkelin ydinaineistona olemme tarkastelleet yrittäjyyttä koskevia koulutus- ja kasvatustalouden politiikkaohjelmia, -asiantuntijakirjoituksia, -raportteja, ja -strategioita vuosilta 2003–2016. Lisäksi olemme käyttäneet aineistona eri koulutusorganisaatioiden (esimerkiksi Metropolian ja Taideyliopiston) ja projektien (esimerkiksi *Yrittäjyysvuosikymmen*) yrittäjyyttä ja yrittäjyyskasvatusta koskenutta verkkomateriaalia.

Aineiston analyysimenetelmänä käytimme kriittistä diskurssianalyysia (ks. esim. Fairclough

1992). Tarkoituksenamme on ollut menetelmän avulla tutkia, kuinka asiakirjat ja niiden taustalla olevat instituutiot määrittelevät yrittäjyyskasvatuksen tarpeita ja kohteita eli *yrittäjyyden eetosta ja yrittäjää* ja miksi ne näin tekevät.

Analyysimenetelmän valinta perustui tutkimustamme ohjaavaan kysymykseen siitä, miten yrittäjyyden eetos kytkeytyy nykyajan subjektia koskevaan tiedon ja merkitysten tuotannossa tapahtuvaan vallankäyttöön. Meitä kiinnostivat erityisesti merkitystuotannon ideologispoliittiset kytkökset. Toisin sanoen tarkastelimme, mihin hallitseviin talous- ja kasvatustalouteen ajatusrakennelmiin yrittäjyyden hallinnolliset merkityksenannot kytkeytyvät ja millä retorisisilla keinoilla yrittäjyys ja sen eri puolet pyritään esittämään luonnollisina tai itsestäänselvyyksinä.

Käytännössä sovelsimme kriittistä diskurssianalyysia siten, että kävimme läpi dokumentit ja poimimme sieltä yrittäjyyskasvatuksen perusteluita, keinoja ja päämääriä koskevat lausumat. Ryhmitelimme nämä lausumat sekä niistä vastanneiden instituutioiden että sisällön teemojen mukaan. Se mahdollisti merkityksenantojen ja teemojen institutionaalisen ristiintarkastelun. Samalla tarkastelimme kunkin teeman ja instituution avoimia sanastoja. (Vrt. Fairclough 1992; Foucault 1972.)

Yrittäjyyden eetos ja sen yhteiskunnallinen tausta

Ymmärrämme ja analysoimme artikkelissa yrittäjyyden eetosta ja siihen kytkeytyvää aineistoa diskurssijärjestyksenä, joka tuottaa arvottavia merkityksiä vakiintuneille tai sellaisiksi aiotuille tavoille. Vaikka kutakin diskurssijärjestyksestä luonnehtii keskenään toisiinsa kytkeytyvien diskurssien kokonaisrakennelma, eetoksen käsitteen näkökulmasta tärkeintä on kuitenkin, että kutakin rakennelmaa ohjaa usein yksi hallitseva diskurssi. Tällainen diskurssi – kuten esimerkiksi yrittäjyyttä

painottava eetos kansalaisuudesta puhuttaessa – ei ainoastaan kuvaa vallitsevaa yhteiskunnallista taloudellista ilmapiiriä, vaan myös oikeuttaa ja vakiinnuttaa sitä. Näin se myös kertoo aina aikansa moraalikäsitteistä, esimerkiksi siitä millainen on hyvä yhteiskunnallinen toimija tai kansalainen. (Kulovaara 2014, 117.)

Käsityksemme eetoksesta tulee hyvin lähelle Max Weberin klassista määritelmää, jonka mukaan kyse on yhteiskunnallis-historiallisesti muodostuneesta elämisen rationaalikäytännöllisestä mielenlaadusta (Weber 1989, 53-54). Tällaisena se merkitsee olemisen, elämisen ja toiminnan moraalia: ajattelutapojen ja käytäntöjen kokonaisuutta, joka järkenä ja moraalina *pyrkii* ohjaamaan ihmisten toimintaa ja heidän valintojaan (Helén 2005, 99; Pyykkönen 2014, 8). Yksilötasolle siirryttäessä kyse on moraalijärjellisestä elämänohjeesta, johon liittyy tavoitteellinen ohjaussuhde omaan luonteeseen ja toimintaan. Eetokseen, kuten järkeen ja moraaliiin yleensäkin, kuuluvat yksilön ulkopuolelta asetetut ajattelu- ja toimintatavat, ihanteet ja tavoitteet sekä yksilön itsensä tapa ajatella ja toimia itseään kohtaan. Keskeistä on moraalisen ajattelun ja toiminnan tavoitteellisuus: tietyn eetoksen mukaisella toiminnalla tavoitellaan tietynlaista hyvää ja oikeanlaista olemisen ja elämisen muotoa. (Foucault 2000, 39; Helén 2005, 99.)

Yrittäjyyden eetoksen ideatausta on moninainen. Sitä voidaan jäljittää aina protestanttisesta etiikasta ja klassisen liberalismien taloudellisen kansalaisen ajatuksista niin sosiaalidarwismin kuin schumpeteriläisen konservatiivisen sankariyrittäjyydenkin kautta 1900-luvun työteliäisyyden ihannesubjektiin. Nykypäivänä yrittäjyyttä pyritään edistämään esimerkiksi rakentamalla yhteyttä sen ja henkistä hyvinvointia sekä kasvua korostavien mindfulnessin ja onnellisuuden psykologian välillä. (Pyykkönen 2014, 16–28; Ruuskanen 2004; Saari & Harni 2015.)

Suomessa tutkijat ovat löytäneet yrittäjyyden eetoksen nousulle muiden muassa seuraavia sosioekonomisia ja rakenteellisia tekijöitä: 1) Yhteiskunta on yksilöllistynyt ja tämä koskee myös työmarkkinoilla toimimisen mahdollisuuksia ja taloudellista pärjäämistä ylipäänsä. 2) Talouspolitiikassa on tapahtunut käänne suomalaisesta keynesläisyyden sovelluksesta, jonka ominaispiirteitä ovat muun muassa julkinen omistus, suorat työllistävät investoinnit ja kysynnän elvyttäminen valuutan arvoa muuttamalla, finanssitaloudelliseen monetarismiin ja julkisen talouden keventämiseen tähtäävään leikkauspolitiikkaan. 3) Perinteisten teollisuuden alojen tuotannon ja erityisesti viennin väheneminen sekä suurten IT-yritysten supistukset. 4) Taloutta, työtä ja palveluja koskevissa asenteissa ja näkemyksissä on tapahtunut niin sanotun sosialistisen blokin murruttua myös yleisempi muutos kohti markkinatalousmyönteisyyttä. (Ahokas 2016; Ahokas & Holappa 2014, 180-199; EVA 2009; Kantola 2006; Pyykkönen 2014; Siltala 2004, 80-94.)¹

Useiden tutkijoiden mukaan *uuden työn* ekspansio on kulkenut käsi kädessä työelämän prekarisoitumisen eli työsuhteiden lyhenemisen ja epävarmuuden lisääntymisen, koulutuksen ja todellisesti tehdyn työn kohtaamattomuuden sekä yksilön työmarkkina-asemaansa koskevan vastuun lisääntymisen kanssa. (Jakonen 2014; Jakonen ym. 2006; Julkunen 2008). Työmarkkinoiden epävarmuus on joidenkin tutkijoiden mukaan kulminoitunut yksilötasolla kasvaneisiin odotuksiin kestämisestä, venymisestä, joustavuudesta,

1 Valitettavasti empiirisiä tutkimuksia edellisten tekijöiden suorista vaikutuksista yrittäjyyden lisääntymiseen, yrittäjyysmyönteisyyteen tai yrittäjämäisen elämänasenteen yleistymiseen on olemattoman vähän. Jos kuitenkin tarkastelemme aineistomme muodostavia yrittäjyyttä koskevia politiikkadokumenteja, niin samat tekijät on noteerattu myös niissä, kun yrittäjyyttä on haluttu määrittellä ratkaisuksi edellisiin tekijöihin liitettyihin yhteiskunnallisiin ongelmiin ja haasteisiin.

itsensä kehittämisestä, vapaa-ajan uhraamisesta työlle sekä asettanut paineita työskentelemiseen pienemmällä paikalla kuin aiemmin (esim. Julkunen 2008; Vähämäki 2009). Erityisesti prekarisaatio on tutkijoiden mukaan koetellut yksin yrittäviä tai vastaavassa asemassa olevia (kuten freelance-rit), koska heiltä lähes poikkeuksetta puuttuvat esimerkiksi työsuhteita vakiinnuttavat, työaikoja säätelevät, sekä oman työn hinnoittelulle pohjan luovat lait ja sopimukset (Jakonen 2014; Julkunen 2008; Nuutinen 2017).

Olemme tietoisia siitä, että työelämän prekarisoituminen ei ole tutkijoiden keskuudessa kiistaton asia. Esimerkiksi Pyöriä ja Ojala (2016, 48-49) esittävät, että prekarisoitumisesta on itse asiassa vain vähän empiiristä näyttöä. Heidän tarkastelunsa pohjana ovat Tilastokeskuksen kyselyihin perustuvat työolotutkimukset kolmen viime vuosikymmenen ajalta.² Pyöriän ja Ojalan johtopäätös on, että vain joka kymmenennen työllisen kohdalla prekarisoituminen on työolotutkimusten antamien tietojen valossa totta, eikä tässä ole tapahtunut suurta muutosta sitten 1980-luvun. Sen sijaan esimerkiksi della Porta ja kumppanit (2015) sekä Jokinen ja Jakonen (2011) ovat erilaisten empiiristen tutkimusten valossa osoittaneet, että prekarisoitumisesta on Suomessa ja Euroopassa laajempaa näyttöä. Osa tutkijoista (Melin & Blom 2015) on tulkinnut myös työllisyydestä kertovia tilastoaineistoja niin, että Euroopassa prekarisoitumisaste työmarkkinoilla vaihtelee 25-50 prosentin välissä.

2 Työolotutkimuksen ongelma on, että kyse ei ole varsinaisesti työn prekarisoitumista koskevista kyselyistä, eikä muuttujia ole alusta alkaen valittu sitä silmällä pitäen, vaan prekarisaatiokriteerit ovat tutkijoiden jälkikäteen tuottamia tai valikoimia. Yksi haaste prekarisoitumisen tarkastelun kannalta on myös se, että työolotutkimuksen ulkopuolelle rajautuvat työttömät, ilmaistyötä tekevät, osa-aikaiset työntekijät ja opiskelijat, jotka ovat prekarisaatiokehityksen keskeisiä subjekteja. Lisäksi pieniä viikkotuntimääriä tekevät vuokra- ja muut työntekijät puuttuvat aineistosta.

Asiaa käsittelevien tutkimusten tuloksiin vaikuttavatkin selvästi aineistonkeruun ja -analysoinnin metodologiat, teoreettinen orientaatio ja tutkimuksen aikaväli. Jos asiaa esimerkiksi tarkastellaan hyvin pitkällä aikavälillä ja prekarisoitumista mitataan työsuhteiden kestolla ja työssä käyvien työttömyysjaksojen yleisyydellä, niin nykyajan työelämän muutos ei näytä kovin dramaattiselta. Sen sijaan jos asiaa mitataan ajankäytöllä, työstä saatavan palkan määrällä ja muodolla sekä työttömyyksien tai määräaikaistuuksien ketjuuntumisella ja jos tarkasteluväli on esimerkiksi 1970-luvulta tähän päivään, niin prekarisoitumisesta löytyy selvempiä viitteitä. Lisäksi, jos tarkastellaan ainoastaan 2000-luvun taitteen jälkeistä aikaa (vrt. Pyöriä & Ojala 2016, 46), eivät muutoksesta kertovat tulokset ole kovin dramaattisia, koska suurimmat muutokset alkoivat jo 1990-luvulla: mittavat irtisanomiset ja määräaikaisten työsuhteiden yleistyminen julkisella sektorilla.

Jos prekarisoitumista halutaan tarkastella laajasti kriittisen yhteiskuntatutkimuksen keinoin, tulisi tarkasteluun ottaa mukaan työllistävien organisaatioiden tilastot, työelämäpuheen muutokset, sekä mahdollisuuksien mukaan, erilaiset työttömien, työllisten ja epä säännönmukaisesti työelämään osallistuvien keskuudessa kerätyt etnografiset aineistot.

Tämän artikkelin pohjalla oleva tutkimuksemme ei ulotu työmarkkinakäytäntöjen tai ihmisten työolokokemusten tasolle. Me tarkastelemme tässä asiaa poliittisten dokumenttien rakentaman diskurssien tasolla. Työelämää koskettavien hallinnollisten diskurssien tarkastelun perusteella voimmekin todeta, että työelämän epävarmuuden lisääntyminen otetaan ikään kuin annetuksi lähtökohdaksi linjatessa strategioita ja toimenpiteitä yrittäjyyden lisäämiseksi. Hallinnolle yrittäjyys näyttäytyy tavoiteltavana keinona vastata prekaarin työelämän haasteisiin. Esimerkiksi Opetus- ja kulttuuriministeriö toteaa tuoreissa

koulutuksen yrittäjyyslinjauksissaan, että ”yrittäjyysvalmiuksien merkitys korostuu työelämän muutoksessa” (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2017). Jo vuonna 2009 Opetusministeriö maalaili *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivoissa* (s. 19) tätä suhdetta seuraavasti:

Yhteiskunta, työt ja työelämä muuttuvat koko ajan. Niissä korostuvat aikaisempaa enemmän tiedot, taidot ja henkiset prosessit. Siksi ihmisen tulee olla laaja-alaisesti sivistynyt. Työssä vaadittavat ammattitaito ja osaaminen edellyttävät tiedollista ja taidollista joustavuutta, luovuutta, ennakoivaa oppimiskykyä ja kommunikointi- ja viestintätaitoja.

Kuten Pyöriä ja Ojalakin (2016, 46) toteavat, prekarisoitumiskehityksen tutkimuksen tulokset riippuvat prekarisaation käsitteellistyksestä. Käytämme tässä niin sanottua laajaa käsitteellistystä (Jokinen ym. 2015, 12), joka tarkastelee työmarkkinamuutoksia rinnan muiden mahdollisesti epävarmuutta ja eriarvoistamista lisäävien yhteiskunnallisten ja poliittisten prosessien kanssa (vrt. esim. Jakonen 2014, 303-207).

Erityisen merkittävä tapahtuma yrittäjyyden eetoksen muodostumisen ja leviämisen kannalta Suomessa oli 1990-luvun lama. Laman jälkeen yrittäjyyttä alettiin toden teolla tuoda esiin ensin talouden suotuisan kehittymisen kannalta merkittävänä työn tekemisen muotona ja sittemmin myös laajempana kansalaistavoitteena (esim. Opetusministeriö 2004). Konkreettisimmin laman vaikutus yrittäjyyden eetoksen rakentamiseen ja levittämiseen näkyi kauppa- ja teollisuusministeriön, työministeriön, opetusministeriön, Opetushallinnon ja Teollisuuden ja työnantajien keskusliiton *Yrittäjyysvuosikymmen*-hankkeessa. Sen tarkoituksena oli vuosien 1995 ja 2005 välisenä aikana eri tavoin – erityisesti koulutuksen ja kasvatuksen avulla – lisätä yritysten määrää ja niiden työllistävyyttä, mutta myös yrittäjämäistä, aktiivista toimintatapaa sekä itsensä kouluttamista

ja kehittämistä kansalaisten keskuudessa. Hanke jalkautui maakuntatasolle toimien keskustelufooruminomaisina paikallishankkeina. Niihin ottivat osaa työvoimaviranomaiset, yrityspalvelukeskukset, yrittäjäjärjestöt, koulutusviranomaiset ja kouluorganisaatiot. Hanke olikin keskeinen paitsi yrittäjyysaatteen levittämisessä paikallisten työ- ja koulutuspoliittisten toimijoiden keskuuteen myös heidän sitouttamisessaan yrittäjyyden edistämisen käytäntöihin silloin ja jatkossa.

Keskeistä sisäisen yrittäjyyden kannalta oli hankkeen kolmas osa-alue eli yrittäjyys yhteiskunnassa, jossa tavoiteltiin yleisesti yrittäjämyynteisemmän yhteiskunnan ja yrittäjämäisemmän kansalaisuuden kehittymistä. Esimerkiksi yrittäjyyden korostaminen eri koulutustasolla ja -aloilla sekä yritysten ja oppilaitosten yhteistyö saivat alue- ja paikallistasolla merkittävän sysäyksen hankkeesta (esim. ammattikorkeakoulujen yhteinen yrittäjyysstrategia 2006). Kyseisen hankkeen linjaukset loivat lisäksi pohjaa eri ministeriöiden ja työnantajajärjestöjen 2000- ja 2010-lukujen yrittäjyysohjelmille ja -strategioille. Esimerkiksi Kauppa- ja teollisuusministeriön vuonna 2000 käynnistämä *Yrittäjyysshanke* sai alkunsa suoraan sen pohjalta. (Etelä-Savon maakunnallinen yrittäjyysvuosikymmen -hanke 1997; Huuskonen 2001; Opetusministeriö 2009, 17; Paloniemi 2000; Pohjois-Savon yrittäjät 1998; Varsinais-Suomen Yrittäjät 1999.)

Yrittäjyysvuosikymmen ja vastaavat käytännön toimet ilmenivät rinnan ilmapiirin muuttumisen kanssa. Yrittäjyyden merkitys taloudelliselle nousulle korostuikin laman aikana ja sen jälkeen monen hallituspuolueen poliitikon ja johtavan virkamiehen, erityisesti Valtiovarainministeriön ja Kauppa- ja teollisuusministeriön, puheessa. Esimerkiksi vuonna 1991 muodostetun pääministeri Esko Ahon johtaman hallituksen valtiovarainministeri Iiro Viinanen näki vuodelle 1992 laatimassaan budjettiesityksessä yhdessä sitä

kommentoineiden asiantuntijoiden kanssa työttömyysturvan huonona keinona yleisen taloustilanteen parantamiseen. Viinanen itse arvioi vastikkeettoman työttömyysturvan turruttavan ihmisen työttömyyteen ja ehkäisevän työelämän kiinnostavuutta. Sen sijaan piti panostaa yritysten toimintaedellytysten parantamiseen ja niiden kilpailukykyyn sekä yksilöiden mahdollisuuksiin ryhtyä yrittäjiksi. (Viinanen & Heiskanen 2014.) Tällaisesta puheesta muodostui osa sitä ”taloudellisten välttämättömyksien” retorista puhetapaa, jonka avulla muiden muassa yrittäjyyden edistämistä perusteltiin myöhemmin (Sorsa 2009).

Edellä mainittu retoriikka heijasteli laajempaa talous- ja finanssipoliittista muutosta, joka Suomessa tapahtui 1990-luvun alussa ja joka muodostui hallitsevaksi laman aikana ja jälkeen. Erityisesti Valtiovarainministeriön piiristä lähtenyt ja nopeasti julkistaloudesta huolehtivat instituutiot läpäissyt menokuripuhe kritisoi vallitsevan taloudenpidon ja hallinnonin jäykkyyttä, byrokraattisuutta ja valtiojohtoisuutta, finanssimarkkinoiden sääntelyä ja työmarkkinajärjestöjen liian keskeistä roolia. Valtio talouden säätelijänä todettiin kilpailukykypuheessa syylliseksi surkeaan taloustilanteeseen laman jälkeen. Samaan aikaan kun menokuripuhe alkoi vallata alaa, myös valtion tapaa hallinnoida taloutta alettiin ajatella eri tavoin. Leikkuriin joutui valtiontalous, joka oli raskaasti alijäämäinen ja velkainen suurtyöttömyyden, idänkaupan tyrehtymisen ja pankkitukien vuoksi. Valtion talousroolin supistamisella ei ainoastaan haluttu elvyttää markkinatilannetta, vaan myös luoda merkittäviä julkistaloudellisia säästöjä ja pysäyttää velkakierre. (Kiander & Vartia 1998.)

Muutoksen taustalla on katsottu olleen jo niin sanotun vahvan markan politiikan aikaan (1980-luvun lopussa ja 1990-luvun alussa) Suomessa omaksuttu monetaristinen raha- ja talouspolitiikka. Sen perustyökaluja inflaation ja markki-

natilanteen hallinnassa olivat ja ovat yhä rahan määrän sääntely sekä korot ja avomarkkinaoperaatiot. Joustoja haetaan markkinatoimijoiden piiristä, yrityksistä ja niiden tuotantovoimista. Toisin sanoen 1990-luvun jälkeen ei ole enää katsottu hyväksi, että rahan arvo joustaa, vaan joustoja tulee hakea menoista, kuten palkoista. Yrittäjyys soveltuu työmarkkinasubjektuutena tähän malliin hyvin, koska sen katsotaan pikemminkin hillitsevän kuin ruokkivan inflaatiota ja se vähentää talouteen vaikuttavien mutta sen lainalaisuuksista suurelta osin irrallisten tekijöiden, kuten esimerkiksi keskitettyjen työehtosopimusten, vaikutuksia talouteen.

Monet taloustieteilijät katsovat, että monetarismista on tullut Euroopan unionin vuonna 1992 avautuneiden sisämarkkinoiden taloudenpidon keskeinen oppi. Markan kytkeminen euroa edeltäneeseen yhteisvaluuttakokeiluun ecuun 1990-luvun alussa vahvisti Suomessa monetarismille tyypillistä vahvan valuutan politiikkaa. (De Grauwe 2013; Hembruff 2011; Kantola 2002; Patomäki 2007; Siltala 2004; Tilastokeskus 2014a.)

2000-luvulla monet teollisuusyritykset ovat siirtäneet tuotantokapasiteettiaan matalampien kustannusten maihin kiristyvän kansainvälisen kilpailun vuoksi. Tämä on vähentänyt merkittävästi työpaikkoja perinteisen teollisuuden aloilta useimmissa länsimaissa. Toisaalta uudenlainen tieto- ja viestintäteknikka on synnyttänyt Suomessa myös uusia markkinoita, jotka ovat vetäneet palvelualan kasvuun ja mullistaneet tuotantoprosessin monilla työn aloilla: suurista tuotantolaitoksista on siirrytty pienempien alihankintayritysten muodostamiin tuotantoketjuihin. Palvelusektorin kasvu ja tuotantoprosessien monimutkaistuminen mahdollistivat uudenlaista yritystoimintaa. Hallinnollisissa strategioissa katsotaan edellä mainittujen tekijöiden edellyttävän yrittäjyyskasvatusta ja yrittäjyysmyönteisyyden edistämistä etenkin nuorten keskuudessa sekä

Euroopan (Euroopan komissio 2003; 2012) että Suomen mittakaavassa (Kauppa- ja teollisuusministeriö 2007; Työ- ja elinkeinoministeriö 2009).

Yrittäjyys on siis Euroopan unionin ja myös kansallisten linjausten mukaan keskeisin tapa vastata globaalisti muuttuvan talouden ja työelämän haasteisiin. Suomen ja EU:n edustaman ajattelutavan mukaan kansantaloudella on oltava kyky sopeutua haasteisiin ja edellä kuvattuihin muutoksiin, jotta sen kilpailukyky säilyisi globaaleilla markkinoilla. Yrittäjyyskasvatus ei ole Euroopan mittakaavassa kuitenkaan homogeeninen tai yhtenäinen kokonaisuus. Jokainen komission jäsenvaltio on yhtenäisyyskististä huolimatta toteuttanut yrittäjyyskasvatusta eri tavoin koulujärjestelmisään. Kuten Korhonen (2012, 7) on korostanut, Suomessa yrittäjyyskasvatuksen erityispiirteenä on sen vahva ja eksplisiittinen kytkeminen kansalaiskasvatukseen. Tällaista laajaa käsitystä yrittäjyyskasvatuksen tavoitteista on pidetty eräänä selittävänä syynä sille, että esimerkiksi Euroopan komission vuonna 2002 tehdyn selvityksen mukaan Suomi oli ainoa jäsenmaa joka oli systemaattisesti linjannut yrittäjyyskasvatuksen osaksi kaikkia koulutusasteita (Euroopan komissio 2002).

Koulutus yrittäjyyden eetoksen välittäjänä 1980–2009

Edellisessä luvussa kuvatut muutokset ovat osaltaan luoneet yhteiskuntapoliittisen tilanteen ja ajan hengen, jossa kansalaisilta on alettu kaipaamaan yrittäjämäistä asennetta lähes kaikilla elämän osa-alueilla. Uuden tilanteen ja talousideologian asettamat vaatimukset kääntyvät yksilöihin kohdistuviksi vaatimuksiksi erilaisten välittäjäorganisaatioiden, esimerkiksi oppilaitosten, työvoimaviranomaisten tai yrittäjyyskonsulttiyritysten, avulla (Mononen Batista-Costa & Brunila 2016; Komulainen ym. 2010). Kuvaamme seuraavassa, kuinka koulutus on Suomessa toiminnut yrittäjyyden eetoksen kenties keskeisimpänä

välittäjäorganisaationa, erityisesti yrittäjyyskasvatuksen ja -koulutuksen muodossa.

Koulutuspoliittinen puhe yrittäjyyskasvatuksesta alkoi 1980-luvun alkupuolella Teollisuuden ja Työnantajain Keskusliiton toimesta. Tällöin yrittäjyyteen kasvattaminen miellettiin ainoastaan osana ammatillista koulutusta. Esimerkiksi ammatillista koulutusta koskevassa sivistysvaliokunnan mietinnössä vuodelta 1986 todetaan seuraavasti: ”koulutuksen tulee perehdyttää opiskelijat yrittäjyyteen, yritystoimintaan ja paikallisiin olosuhteisiin”. Myös vuonna 1987 ammatillista koulutusta koskevassa laissa esitetään, että ammatillisen koulutuksen yksi tehtävä on ”yrittäjyyteen perehdyttäminen”. (Ikonen 2006, 13.)

1980-luvulla koko yrittäjyyteen kasvattamiseen liittyvä terminologia oli varsin erilainen 1990- ja 2000-lukuihin verrattuna. Kyse ei edes sanatarvasti ollut yrittäjyyskasvatuksesta, vaan ”yrittäjyyskoulutuksesta”, jonka pääasiallinen funktio oli tarjota tietoa konkreettisesta yrityksen perustamisesta ja sen organisoinnista. 1980-luvulla yrittäjyyskoulutus heijasti Suomessa voimakkaan talouskasvun ilmapiiriä, jota mukaillen kansakunnalle pyrittiin nostamaan esikuvaksi ”tyhjästä omaisuuden” luonut juridisesti yritystä johtava yksilö, joka toiminnallaan virtaviivaisti kansallisen talouden rakenteita. (Ikonen 2006; Harni 2014.)

1990-luvun puolivälissä yrittäjyyskasvatus tuli osaksi yleissivistävän koulutuksen opetussuunnitelmia. Sitä ei nähty enää ainoastaan ammatillisen koulutuksen tehtävänä, vaan sen piti koskettaa kaikkia kouluasteita. Keskeistä roolia tässä kehityskulussa näyttelivät vuonna 1992 asetettu Yrittäjyysneuvottelukunta sekä vuonna 1994 toimintansa aloittanut Yrittäjyyskoulutustoimikunta, joiden tehtävä oli yhtäältä sovittaa yrittäjyys osaksi yleissivistävän koulutuksen opetussuunnitelmia sekä toisaalta avustaa opetushallitusta

yrittäjyyskoulutuksen edistämisessä. (Koiranen & Peltonen 1995, 115-116.) Vuoden 1994 opetus-suunnitelman perusteisiin tuotiinkin aihekokonaisuus nimeltä ”yrittäjyyskasvatus”, jonka tehtävänä oli opettaa tietoja, taitoja ja asenteita, joita oppilas tarvitsee myöhemmin työelämässä, riippumatta siitä, toimiiko hän varsinaisesti yrittäjänä.

1990-luvun puolivälissä nousi esille myös useita asiantuntijapuheenvuoroja, joissa painotettiin yrittäjyyskasvatuksen merkitystä niin kaikilla kouluasteilla ja ihmisen elämän osa-alueilla sekä lopulta koko kansantalouden turvaamisen kannalta. Esimerkiksi opetusministeriön kansliapäällikkönä toiminut Vilho Hirvi kirjoittaa vuonna 1995 Opettajankouluttaja-lehdessä seuraavasti:

Kaikkien maiden talous-, elinkeino- ja kulttuurielämän vitaliteetti riippuu osaltaan koulujärjestelmän mahdollisuuksista luoda myönteisiä asenteita sekä antaa valmiuksia yrittäjyyteen [...] Koulujärjestelmän on tuettava yrittäjyyttä jatkumona esikoulusta aina kolmannen asteen opintoihin saakka. (Koiranen ja Peltonen 1995, 9)

2000-luvun alkua voidaan pitää kolmantena vaiheena yrittäjyyskasvatuksen polveutumisessa kansalliseen koulutus- ja yhteiskuntapolitiikkaan. Tähän vaikutti ennen kaikkea edellä kuvatun kehityskulun lisäksi ylikansallisten poliittisten toimijoiden, kuten OECD:n, Euroopan komission ja implisiittisesti myös esimerkiksi Maailmanpankin, kasvanut rooli yrittäjämäisyyden lisäämiselle. Ilmeisimpänä lähtökohtana tälle voidaan pitää Euroopan komission yhteistyössä OECD:n kanssa toteutettua Lissabonin strategiaa, jossa Euroopan unioni otti tavoitteekseen olla ”maailman kilpailukykyisin ja dynaamisin tietoon perustuva talous, joka kykenee ylläpitämään kestäväää talouskasvua, luomaan uusia ja parempia työpaikkoja ja lisäämään sosiaalista yhteenkuuluvuutta” (Euroopan komissio 2003). Lissabonin strategian yhteydessä

julkaistiin *Yrittäjyyden vihreä kirja*, jossa painotetaan voimakkaasti yrittäjyyden merkitystä:

Euroopan on tuettava tehokkaammin yrittäjyyspyrkimyksiä. Eurooppa tarvitsee lisää uusia ja menestyviä yrityksiä, jotka haluavat hyötyä markkinoiden avautumisesta ja ryhtyä luoviin ja innovatiivisiin liiketoimiin laajemmassa mittakaavassa. (Euroopan komissio 2003, 4)

Nämä periaatteet ja tavoitteet omaksuttiin kansalliseen koulutuspolitiikkaan lähes sellaisenaan. Vuosi *Yrittäjyyden vihreän kirjan* julkaisun jälkeen, Suomen Opetusministeriö laati politiikkadokumentin *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma*, jossa vihreän kirjan linjaukset ovat selvästi omaksuttu:

[...] [H]yvinvointiyhteiskunnan palvelutason säilyttäminen edellyttää uutta yrittäjyyttä. Koko koulujärjestelmän läpäisevä yrittäjyyskasvatus ja yrittäjyydelle myönteinen asenne luovat pohjaa yrittäjyydelle. (Opetusministeriö 2004, 7)

Yrittäjyyskasvatus tuotiinkin entistä voimakkaammin osaksi suomalaista koulujärjestelmää osana Matti Vanhasen ensimmäisen hallituksen ”yrittäjyyden politiikkaohjelmaa”. Politiikkaohjelmassa korostetaan, että ”kansalaisten valmiuksia ryhtyä halutessaan yrittäjäksi lisätään yrittäjyyskasvatuksen ja koulutuksen keinoin” (Valtioneuvosto 2005, 3). Politiikkaohjelman myötä voimme löytää vuoden 2004 perusopetuksen opetussuunnitelman perusteista aihekokonaisuuden nimeltä ”osallistuva kansalaisuus ja yrittäjyys” sekä lukiokoulutuksen opetussuunnitelman perusteissa aihekokonaisuuden nimeltä ”aktiivinen kansalaisuus ja yrittäjyys”. Perusopetuksen piirissä aihekokonaisuuden tavoitteet ovat sisäisen yrittäjyyden edistämisessä ja yrittäjämäisen asenteen kultivoinnissa. Lukio-opetukseen siirryttäessä tavoitteet painottuvat taas voimakkaammin ulkoisen yrittäjyyden edistämiseen.

Vuonna 2007 julkaistiin Opetusministeriön julkaisema ja Jaana Seikkula-Leinon työstämä tutkimus *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen*. Selvityksessä esitetään, ettei yrittäjyyskasvatusta oltu saatu rantautumaan konkreettiseen opetustoimintaan siinä määrin kuin poliittisissa dokumenteissa oli odotettu. Tähän haasteeseen pyrittiin vastaamaan hallinnollisella tasolla uudennaisilla linjauksilla ja toimenpide-ehdotuksilla silloisen opetusministerin Henna Virkkusen johdolla. Opetusministeriön tuottamassa *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat* -dokumentissa todetaankin:

Opetusministeriön tavoitteena on vahvistaa yksilöiden yrittäjämäistä asennetta ja lisätä yrittäjyyden houkuttelevuutta yhtenä uravaihtoehtona. Yrittäjyyden vahvistaminen kattaa koko koulutusjärjestelmän [...] Yrittäjyyskasvatuksen tuloksena syntyy yritteliäisyyttä kaikilla yhteiskunnan tasoilla ja myös yritystoiminnan vahvistumista ja uutta yritystoimintaa. (Opetusministeriö 2009)

Eetoksen muutokset

Edellisessä luvussa kuvatut vaiheet yrittäjyyteen kasvattamisen jalkautumisesta suomalaiseseen koulutus- ja yhteiskuntapolitiikkaan ovat kukin luoneet tietynlaista kuvaa siitä, mitä on olla yrittäjä sekä millaisia kansalaisuuden muotoja se implikoi. Kuvaamme tässä ja seuraavissa luvuissa, miten puhetaan ja diskurssit yrittäjyydestä ovat muotoutuneet tässä kehityskulussa sekä millaista kuvaa kansalaisuudesta ne pyrkivät tuottamaan.

Kun yrittäjyyskoulutus muuttui 1990-luvun puolivälissä yrittäjyyskasvatukseksi, myös itse yrittäjyyden käsite sai uudennaisia merkityksiä, konnotaatioita ja funktioita. Keskeisin näistä oli siirtyminen ulkoisen yrittäjyyden käsitteestä kohti sisäistä yrittäjyyttä. Koulutuspoliittisessa järjestyksessä alettiin ensinnäkin korostaa, että yrittäjyyden on oltava osa koko koulutusjärjestelmää. Kyse ei

myöskään enää ollut varsinaisesti – tai ainakaan ainoastaan – yritysten määrän lisäämisestä ja talouskasvun turvaamisesta, vaan siitä että yrittäjyyden tulisi olla kiinteä osa yksilöiden koko elämäntahtia. Eräessä vuonna 1998 ilmestyneen *Yrittäjyyskasvatus - mitä se voi olla?* -teoksen artikkelissa painotetaan, että "[y]rittäminen ei ole liikeidean keksimistä ja voittojen hankkimista, vaan se on persoonallisuuteen liittyvien ominaisuuksien kehittämistä ja kehittämistä. Yrittäjyys on pikemminkin "eräänlainen elämäntapa". (Kojola 1998, 76.)

Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa painotetaan myös, että yrittäjyyskasvatuksen tehtävä on tukea: "oppilaan sisäistä yrittäjyyttä eli yritteliäisyyttä, aktiivisuutta, luovuutta ja sinnikkyyttä. Oppilaan tulisi oppia mieltämään ihmisen oman yritteliäisyyden sekä aktiivisen ja luovan toiminnan merkitys yrittäjyyden lähtökohtana" (POPS 1994, 36–37).

Vuonna 1995 julkaistussa *Yrittäjyyskasvatus*-kirjassa Koironen ja Peltonen painottavat puolestaan, että "yrittäjyyskasvatuksen lähtökohtana pidetään usein liian ahtaasti sellaista koulutustoimintaa, jolla tähdätään uusien yritysten lisäämiseen". Kirjoittajat katsovat, että parempi näkemys olisi sellainen, "jossa yrittäjyyskasvatuksen päämäärä asetetaan avarammin: tehdä koulutuksen ja muilla oppimisen keinoilla yrittäjyydestä osaa oppilaiden elämää". (Koironen & Peltonen 1995, 10.)

Ensimmäinen muutos yrittäjyyden määritelmässä oli siis siirtyminen ulkoisesta yrittäjyydestä kohti sisäistä yrittäjyyttä. Muutos tarkoitti ensinnäkin yrittäjyyskoulutuksen muuttumista kohti yrittäjyyskasvatusta ja näin sen leviämistä ammatillisen koulutuksen piiristä kohti yleissivistävää koulutusta. Yrittäjyyskasvatuksen kohteena eivät olleet enää ainoastaan yrittäjiksi pyrkivät vaan jokainen oppilas. Toisekseen muutoksen myötä syntyi uu-

denlainen tapa puhua yrittäjyydestä, ei ainoastaan elinkeinon harjoittamisen muotona vaan elämäntapana ja asenteena. Tämän asenteen katsotaan lopulta löytyvän jokaisesta ihmisestä, kun sitä saadaan kultivoitua kasvatuksellisten ja koulutuksellisten metodien kautta. Tästä syystä korostetaan, että:

[y]rittäjyyskasvatus on yrittäjyyttä ammatinharjoittamisena huomattavasti laajempi käsite [...] Se pitää sisällään sekä aktiivisen ja oma-aloitteisen yksilön, yrittäjämäisen oppimisympäristön, koulutuksen ja yrittäjyyttä tukevan toimintaverkoston yhteistyön, että yhteiskunnan aktiivisen ja yrittäjämäistä toimintaa tukevan politiikan. Yrittäjyyskasvatuksen tuloksena syntyy yritteläisyyttä kaikilla yhteiskunnan tasoilla ja myös yritystoiminnan vahvistumista ja uutta yritystoimintaa. (Opetusministeriö 2009, esipuhe)

Opetusministeriön laatimassa dokumentissa yrittäjyyttä kuvataan yksilön kyvyksi muuttaa ideoita toiminnaksi. Käsite sisältää ”luovuuden, innovaatiokyvyn ja riskinoton, samoin kuin kyvyn suunnitella ja johtaa toimintaa tavoitteiden saavuttamiseksi”. (Opetusministeriö 2009, 11.) Lisäksi kyse on: ”elämänhallinnan, vuorovaikutuksen ja itsensä johtamisen taidoista, kyvystä innovaatioihin ja muutosten kohtaamiseen. Koulutuksen ja kasvatuksen tehtävä on tukea yrittäjyyden kehittymistä toimintatavaksi, jossa asenne, tahto ja halu toimia yhdistyvät tietoihin ja korkeaan osaamiseen”. (Mt.)

Tarkasteltaessa yrittäjyyden yleistymisen ajankohtaa politiikkadokumenteissa ja niissä käytetyjä ilmauksia (esim. ”yrittäjyys kansalaistaitona” ja ”yrittäjyys innovatiivisen ja tietoperustaisen talouden toimijuutena”) on pääteltävissä, että yrittäjyyden eetoksen leviämiseen suomalaisessa hallintopuheessa on vaikuttanut voimakkaasti 2000-luvun alussa Euroopan komission ja OECD:n tuottama uusi talous/tieto/innovaatio-

diskurssi. Esimerkiksi Lissabonin strategiassa korostetaan yrittäjyyden merkitystä Euroopan talouskasvulle ja -kehitykselle sekä määrittellään periaatteita sille, miten julkishallinnon tulisi helpottaa ja edesauttaa yritystoimintaa (Euroopan komissio 2003). Samainen diskurssi on edelleen vahvistunut *Yrittäjyys 2020* -toimintasuunnitelmassa *Uutta kipinää yrittämiseen* (Euroopan komissio 2012), jonka päätavoite ”on vapauttaa Euroopan yrittäjäpotentiaali, poistaa nykyiset esteet ja mullistaa yrittäjyyden kulttuuri Euroopassa” (mt., §1). OECD pyrkii Euroopan unionin kanssa yhteisellä hankkeella lisäämään ulkoista ja sisäistä yrittäjyyttä erityisesti niin sanotusti marginaalisessa asemassa olevien keskuudessa (maahanmuuttajat, nuoret, työttömät ja seniorit) (OECD 2015).

Vaikka kyseisissä dokumenteissa keskitytään vahvasti ulkoiseen yrittäjyyteen eli yrittämiseen liiketoimintana, nähdään sisäinen yrittäjyys niissä elinvoimaisen eurooppalaisen talouden perustaksi tulevaisuudessa. ”Yrittäjyys on yksi Euroopan tasolla määritellyistä avaintaidoista”, tavoitteena on ”uuden yrittäjäsukupolven kasvataminen” Eurooppaan ja yrittäjät halutaan nähdä ”roolimalleina” ”eurooppalaisen yrittäjäsukupolven kasvattamisessa” (OECD 2015, §1, §2). Erityisen suuria näiden kansainvälisten dokumenttien heijastusvaikutukset ovat olleet suomalaisen yrittäjyyskasvatuspolitiikkaan.

Yrittäjämäisen kansalaisen eetos

Tarkastelemme aluksi sitä, kuinka analyysimme vastaa ensimmäiseen ja kolmanteen tutkimuskysymykseemme eli siihen, mitkä ovat niitä yleisiä piirteitä, jotka määrittävät yrittäjyyden eetosta ja siihen, kuinka yrittäjyydestä on puhuttu erityisesti koulutuksen ja kasvatuksen sektoreilla. Esimerkiksi Bröckling (2016), Pyykkönen (2014) ja Rose (1992) ovat esittäneet, että yrittäjyydestä on tullut keskeinen osa hyvää yhteiskunnallista subjektia

määrittävää eetosta niissä yhteiskunnissa, joita enemmän tai vähemmän ohjaa uusliberaali talouspolitiikka.

Yhtäältä tämä tarkoittaa ihmisten taloudellisen kansalaisuuden ohjaamista niin, että heistä yhä suurempi osa olisi halukas tekemään tuottavaa työtä itsenäisinä liikkeenharjoittajina. Ohjaaminen suuntautuu niin sanottuun ulkoiseen yrittäjyyteen. Siitä kielivät aineistossamme dokumentit ja niiden osat, joissa puhutaan innostamisesta oman osaamisen ja työn liiketoiminnallistamiseen sekä jo yrittäjinä toimivien tai yrittäjiksi aikovien liiketoimintataitojen kehittämisestä (esim. Kauppa- ja teollisuusministeriö 2007; Opetus- ja kulttuuriministeriö 2016; Työ- ja elinkeinoministeriö 2009). Toisaalta erityisesti yrittäjyyskasvatusta käsittelevissä dokumenteissa puheen keskiössä on ihmisen elämän ja toimeliaisuuden kokonaisvaltaisempi yrittäjämäisyys eli sisäisen yrittäjyyden (esim. Opetushallitus 2014; Opetus- ja kulttuuriministeriö 2009). Kuten olemme todenneet, näissä lausumissa ja teksteissä huomio on ennen kaikkea siinä, millainen elämänasenne yksilön tulee ottaa, jotta hän menestyisi työmarkkinoilla, mutta myös elämässä ylipäätään.

Keskeiseksi piirteeksi yrittäjyyden eetoksen kasvatus- ja koulutuspoliittisessa diskurssissa määrittyikin jako sisäiseen ja ulkoiseen yrittäjyyteen eli yhtäältä yleiseen yrittäjähenkisyyteen ja toisaalta rajatun liiketoimintaosaamiseen. Sekä sisäisen että ulkoisen yrittäjyyden tekstikokonaisuudet toimivat samansuuntaisesti rakentaa yrittäjämäisen kansalaisen eetosta. Yleisenä piirteenä sitä luonnehtii myönteinen suhtautuminen yksityisyrittämiseen, markkinaehtoiseen liiketoimintaan ja taloudellinen vastuu omasta elämästä: ”Yrittäjyyskasvatuksen tuloksena syntyy yritteliäisyyttä kaikilla yhteiskunnan tasoilla ja myös yritystoiminnan vahvistumista ja uutta yritystoimintaa” (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2009, 7).

Sisäisen ja ulkoisen yrittäjyyden diskurssit eivät kuitenkaan ole täysin ristiriidattomia tai aina edes toisiaan tukevia. Sisäisen yrittäjyyden diskurssin ylitiöpositiivisuus ja epämääräisyys ovat tulkittavaksi osin rasisiteeksi vakavammalle ja konkreettisemmalle ulkoisen yrittäjyyden diskurssille. Ensinnäkin siksi, että ne yleensä kuvaavat huonosti monien pienyrittäjien konkreettista arkea, johon kuuluu yrittämisen juhlan ja vapauden sijaan – tai ainakin rinnalla – kamppailu tulojen riittävyden ja jatkuvuuden puolesta sekä usein raadollinenkin kilpailu olemassa olevista ja uusista asiakkaista. Lisäksi osassa sisäisen yrittäjyyden tematiikkaa, esimerkiksi lapsen yleisen aktiivisuuden ja vastuullisuuden kehittämisessä, yhteys liiketoimintaosaamiseen tai edes yrityksen perustamisesta innostumiseen on melko näkymätön. (Turunen 2011, 104-107.)

Yksi tutkimuskysymyksistämme oli se, miten nämä koulutuspoliittiset puhetavat ovat muuttuneet 1980-luvulta lähtien. Tarkastelemassamme koulutus- ja kasvatuspoliittisessa yrittäjyysdiskurssissa ja sen eetoksessa sisäisen ja ulkoisen yrittäjyyden suhde siis vaihtelee, muuttuu ja on toisinaan ristiriitainenkin. Varhaisissa aineisto-esimerkeissä ne erotellaan useammin toisistaan. Sisäinen yrittäjyys saa tällöin vielä melko itsenäisiä, liiketoiminnasta tai taloudellisuudesta irrotettuja merkityksiä. Niissä nähdään, että sisäinen yrittäjyys voi merkitä yleisesti luovuutta tai vastuullisuutta omasta toiminnasta. Mitä lähemmäs 2010-lukua tullaan, sitä sekoittuneempia sisäisen ja ulkoisen yrittäjyyden merkityksenannot ovat. Tulkintamme mukaan tämä ilmentää sitä, että liiketoiminnallinen merkitysulottuvuus on saanut yhä vahvemman jalansijan tutkimassamme yrittäjyysdiskurssissa. Sisäisen yrittäjyyden kehittymisen halutaan nyt palvelevan entistä enemmän yleisiä taloudellisia ja työelämää koskevia päämääriä.

Miten edellä kuvattua, osin ristiriitaistakin yrittäjyyden eetosta on sitten pyritty juurruttamaan

kansalaisiin? Väitämme, että sen alkupisteinä on juuri sellainen kansalaisuuden ihanteiden diskursiiviskäytännöllisen määrittelemisen (vrt. Saastamoinen 2010), jota olemme pyrkineet purkamaan politiikkadokumenttien analyysissämme. Kansalaisuus on klassisesti määritelty kuulumi-seksi poliittiseen yhteisöön eli valtioon (Marshall 1950). Jäsenyyden perustana on lakeihin perustuva ”sopimus” yksilön ja valtion ja sen instituutioiden välillä. Tämä sopimus on määritellyt yksilöiden oikeuksia ja velvollisuuksia sekä juridisella että sosiokulttuurisemmalla identiteettien sekä elämän- ja toiminnanmuotojen tasolla. Kansalaisuuteen liittyy myös aina käsitteitä oikeanlaisista tai todellisista kansalaisista, meistä ja muista (Isin & Turner 2002). Länsimaisten yhteiskuntien *ekonomisaation* (Morgan 2003) myötä on osa kansalaisuustutkijoista esittänyt, että niin edellä mainitun sopimuksen kuin oikeanlaisten yhteisöön kuulumisenkin ehdot ovat muuttuneet enenevässä määrin taloudelliseksi. Nyt kuulumisen vaatii kansalaiselta taloudellisia taitoja enemmän kuin ennen ja erityisesti vastuullistaa häntä entistä enemmän taloudellisesta hyvinvoinnistaan sekä hänen työnsä ja sen tulosten omistamisesta (Isin & Turner 2002, 7-8; Woodwiss 2002; vrt. Mitchell 2006).³

Edellä mainitussa valossa esimerkiksi Bröckling (2016), Pyykkönen (2014), Rose (1992) ja Komu-

lainen ja kumppanit (2010) väittävät, että juuri viime vuosikymmeninä voimistunut yrittäjyyden eetos on ollut merkittävä tekijä sosiaalisen kansalaisuuden ”taloudellistumisessa”. Aineistomme perusteella suomalainen hallinnollinen yrittäjyysdiskurssi vahvistaa tätä tendenssiä erityisesti niissä omissa, joissa puhutaan kasvatuksesta ja koulutuksesta. Hyvän kansalaisen määreeksi halutaan asettaa tämän yrittäjämäisyys.

Esitämme lisäksi hallinnollisten dokumenttien analyysimme perustuen, että yrittäjyyden eetoksella on merkittävä vaikutuksensa myös kansalaisuuden hallinnointiin ja politiikkaan. Yrittäjyyden eetos pyrkii vähentämään kansalaisuuteen monesti aiemmin liitettyjä agonismeja ja antagonismeja. Ensinnäkin se levittää ajatusta siitä, että itsevastuullinen markkinaehtoinen työmarkkinatoimijuus otettaisiin annettuna, eikä tuottavan työn ja työstä saatavan voiton välillä olisi ristiriitaa (vrt. Bröckling 2016, 48–54). Yrittäjyyden eetoksen voi siis levitessään ja hegemonisoituessaan katsoa vähentävän työntekijäkansalaisuuteen erityisesti marxilaisissa tutkimuksissa (esim. Marshall 1998; Marx 1891) liitettyä työn ja pääoman välistä jännitettä tai ristiriitaa. Toiseksi, edelliseen liittyen, hallinnollisissa ja kasvatuksellisissa yrittäjyysdiskursseissa korostuva yksilöllinen ratkaisukeskeisyys estää kriittistä asennetta, koska se näyttäytyy toimijan itsensä mahdollisuuksia nakertavana negatiivisuutena (Bröckling 2016, 66–77). Ongelma-keskeisyys sekä itsestäänselvyyksien kiistäminen tai kriittinen käsitteleminen ovat kansalaisuuden politiikkaa koskevien teoretisointien valossa hyvän poliittisen ja demokraattisen kansalaisuuden peruspilareita (Huovinen 2013, 29–35).

Vaikka olemme tässä tarkastelleet pääasiassa poliittisen diskurssin ”ylätasoa” eli ministeriötason ohjelmia, raportteja ja strategioita, niin olemme myös viitanneet niihin poliittisiin käytäntöihin ja teknologioihin, joilla yrittäjyyden eetos pyritään tuomaan eläväksi osaksi ihmis-

3 Yksi keskeisesti yrittäjyyden eetoksen viimeaikaiseen muotoutumiseen vaikuttanut tekijä on kasvatus- ja taloustieteissä 1960-luvun puolivälistä alaa vallannut *inhimillisen pääoman teoria* (Becker 1964; Keeley 2007; ks. myös Smith 2015). Teorian valossa tiedot, taidot ja kyvyt ovat tärkeitä pääomanelementtejä yksilölle tämän toteuttaessaan itseään yhteiskunnassa, ennen kaikkea työmarkkinoilla. Työmarkkinat – ja laajemmin yhteiskunta – on teorian mukaan rationaalisten omaa etua ajavien yksilöiden kilpailukenttä. Erityisesti tämä alun perin taloustieteellinen teoria on saanut merkitystä uudenlaisen kansalaisuuden eetoksen perustana toimivassa yrittäjyyskasvatuksessa (Rae & Carswell 2001).

ten subjektivaatiota. Keskeisin sellaisista oli yrittäjyyden tuominen mukaan institutionaaliseen kasvatustoimintaan päiväkodeista korkeakouluihin (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2007; 2009). Opetus- ja kulttuuriministeriön laatimista dokumenteista on luettavissa, että yrittäjyyskasvatuksen tarkoitus on yksilön socialisaatio yrittäjyyden eetokseen ja sen mukaiseen subjektiuteen:

Käytännön toimenpiteiden tavoitteena ovat myönteisten asenteiden lisääminen, yrittäjyyteen liittyvien tietojen ja taitojen kehittäminen, uuden yrittäjyyden aikaansaaminen, yrittäjien ja yrityksissä olevan henkilöstön osaamisen kehittäminen sekä yrittäjämäinen toimintatapa työpaikoilla ja kaikessa muussakin toiminnassa. (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2009, 11)

On kuitenkin syytä tarkentaa, ettei kyse ole suoranaisesta ulkoapäin ohjatusta indoktrinaatiosta, vaan kasvusta ja oppimisesta, joka on pitkälti riippuvainen yksilön omista valinnoista ja päätöksistä. Yrittäjäkansalainen on paitsi mukautuva vastuunkantaja myös kriittinen, elämyksiä etsivä ja vapautta rakastava. Tärkeintä on, että *hän itse löytää* sisäisen yrittäjyytensä ja "kääntää" tästä seuraavan eetoksen elämäkäytäntöihinsä sekä pysyväksi osaksi subjektiuttaan (Komulainen ym. 2010; Rose 1992).

Tiivistäen voidaan sanoa, että tutkimisemme dokumenteissa ja niiden viittaamissa käytännöissä moraalinen elämän käsikirjoitus eli yrittäjyyden eetos koostuu seuraavista kaikille yritteliäille yksilöille toivottavista ihannepiirteistä:

- itsenäisyys ja omatoimisuus
- luovuus, joustavuus ja muutosvalmius
- markkinahenkisyys ja -osaaminen
- kommunikaatio- ja verkostokykyisyys
- työteliäisyys ja kyky olla "aina valmiina palvelukseen"

- positiivisuus ja reippaus
- jatkuva itsensä kehittämiseen
- kyky sietää epävarmuutta sekä nähdä uhat ja tappiot mahdollisuutena

Yrittäjämäiselle kansalaisuudelle aineistossamme annetut määreet ja adjektiiviluontoiset listaukset tuottavat erikoisen yhdistelmän siitä, mitä ovat kansalaisen vastuut, velvollisuudet ja ominaisuudet. Yhdistelmää luonnehtii Gregory Batesonin käsitteitä lainaten kaksoissidoksille tyypillinen logiikka. Tätä logiikkaa määrittää kaksisuuntainen liike, jossa esimerkiksi jatkuva itsensä kehittäminen sekä toive jatkuvasta sopeutuvuudesta yhdistyvät aktiivisuuden, itsenäisyyden ja oma-toimisuuden korostamiseen (Harni 2015). Kansalaisuutta tutkinut Mikko Saastamoinen (2010) on kutsunut tämän suuntaista ilmiötä *neuroottiseksi kansalaisuudeksi*, jota kuvaa kehittyneelle liberaalille hallinnallisuudelle tyypillinen tapamieltää ihannekansalaisuus oikeuksien sijaan vastuuna ja aktiivisuutena suhteessa elämän riskeihin. Neuroottisuus muodostuu eräänlaisesta välitilassa elämisestä, jota kuvaa epävarmuus ja jatkuva huoli tulevaisuudesta: kansalaisen on oltava samaan aikaan sekä aktiivinen että valmis sopeutumaan jatkuvaan muutokseen. (Ks. myös Vähämäki 2015.)

Kun yrittäjyyden eetoksen leviämistä tarkastellaan hallinnollisten kehityskulkujen valossa, voidaan sanoa, että yrittäjyyden kansalaisuuseetos on Suomessa saanut jalansijaa erityisesti kasvatus-, koulutus- ja kulttuurialan diskursseissa ja poliittisissa käytännöissä, kuten ohjelmissa (Komulainen ym. 2013; Pyykkönen 2014, 70-93). Kaikki näistä ovat sektoreita, joiden peruseräaatteita ei suomalaisessa hyvinvointivaltiomallissa ole perinteisesti määritelty liiketoiminnallisista tai edes taloudellisista lähtökohdista käsin. Jos ajatellaan yrittäjyyden eetoksen levittämistä suomalaisessa yhteiskunnassa, voidaan koulutus- ja kasvatusalaa pitää näistä sektoreista mer-

kittävämpänä. Siellä pyrkimys tehdä yrittäjyydestä osa kaikkien kansalaisten subjektiviteettia on ollut pisimpään selkeä tavoite. Tämä pyrkimys on lisäksi hallinnollisen diskurssin ja organisaatorien käytäntöjen tasolla vahvistunut jatkuvasti.

Kirjallisuus

- AHOKAS, JUSSI. 2016. "John Maynard Keynesin talouspolitiikka ja suomalaiset keynesiläisen talouspolitiikan määrittelmät." *Poliittinen taloustiede* 4:1. <http://www.poliittinalous.fi/ojs/index.php/poltal/issue/view/4> (Katsottu 3.4.2017)
- AHOKAS, JUSSI & LAURI HOLAPPA. 2014. *Rahatalous haltuun. Irti kurjistavasta talouspolitiikasta*. Helsinki: Like.
- BRÖCKLING, ULRICH. 2016. *The Entrepreneurial Self. Fabricating a New Type of Subject*. London: Sage
- DE GRAUWE, PAUL. 2013. "The Political Economy of the Euro." *Annual Review of Political Science* 16, 153–170.
- DELLA PORTA, DONATELLA, HÄNNINEN SAKARI, SIISIÄINEN MARTTI & SILVASTI TIINA.. 2015. "The Precarization Effect". Teoksessa *The New Social Division Making and Unmaking Precariousness*, toim. Donatella Della Porta, Sakari Hänninen, Martti Siisiäinen & Tiina Silvasti . London: Routledge, 1–23.
- ETELÄ-SAVON YRITTÄJÄT. 1997. "Etelä-Savon maakunnallinen yrittäjyysvuosikymmen -hanke." *Kymppi*.
- EUROOPAN KOMISSIO. 2003. *Yrittäjyyden vihreä kirja*. <http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/committees/rett/20030909/030027FI.pdf>. (Katsottu 16.2.2017)
- EUROOPAN KOMISSIO. 2012. *Yrittäjyys 2020 toimintasuunnitelma*. Bryssel: Euroopan komissio.
- ELINKEINOELÄMÄN VALTUUSKUNTA. 2009. *EVA:n Arvo- ja asennetutkimus 2009: Kapitalismi kansan käräjillä*. Helsinki: Elinkeinoelämän valtuuskunta.
- FAIRCLOUGH, NORMAN. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- FOUCAULT, MICHEL. 1972. *Archaeology of Knowledge*. London: Pantheon Books.
- FOUCAULT, MICHEL. 2000. *Ethics. Essential Works of Foucault 1954–1984. Vol. 1*. Käänt. Robert Hurley ym. Toim. Paul Rabinow. London: Penguin.
- FOUCAULT, MICHEL. 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Toim. Arnold I. Davidson. Kääntänyt Graham Burchell. New York: Picador.
- HARNI, ESKO. 2014. "Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta." *Kansalaisyhteiskunta* 1 (2014), 146–165.
- HARNI, ESKO. 2015. Mielivaltaista kasvatusta, yrittäjyyskasvatusta. Teoksessa *Koko elämä töihin. Koulutus tietokykykapitalismissa*, toim. Kristiina Brunila, Jussi Onnismaa & Heikki Pasanen. Tampere: Vastapaino, 102–123.
- HELÉN, ILPO. 2005. "Genealogia kritiikkinä." *Sosiologia* 45:2, 93–109.
- HUOVINEN, ANNAMARI. 2013. *Poliittinen kansalaisuus intersektionaalisena identiteettinä*. Helsinki: Aalto-yliopisto.
- HUUSKONEN, VISA. 2001. *Sisäinen yrittäjyys - enemmän sisältöä, tehoa ja tuottavuutta jokaiseen työpäivään*. Paloniemi: Taloudellinen tiedotustoimisto ja yrittäjyysvuosikymmen.
- IKONEN, RISTO. 2006. *Yrittäjyyskasvatus - kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä*. Jyväskylä: Sophi.
- ISIN, ENGIN F. & BRYAN S. TURNER. 2002. "Citizenship Studies: An Introduction." Teoksessa *Handbook of Citizenship Studies*, toim. Engin F. Isin & Bryan S. Turner. 1–10.
- JAKONEN, MIKKO. 2014. "Uusi työ ja prekarisaatio: Työn muutosten vaikutukset suomalaiseen hyvinvointivaltioon ja poliittiseen järjestäytymiseen." *Tiede ja edistys*, 39:4, 287–320.
- JAKONEN, MIKKO & EEVA JOKINEN. 2011. "Nainen lähtee, nainen jää." Teoksessa *Yrittäkää edes! Prekarisaatio Pohjois-Karjalassa*, toim. Eeva Jokinen, Jukka Könönen, Juhana Venäläinen & Jussi Vähämäki. Helsinki: Tutkijaliitto, 43–70.
- JOKINEN EEVA, VENÄLÄINEN JUHANA & VÄHÄMÄKI JUSSI. 2015. "Johdatus prekaarien affektien tutkimukseen." Teoksessa *Prekarisaatio ja affekti*, toim. Eeva Jokinen & Juhana Venäläinen, Jyväskylä: Nykykulttuurin tutkimuskeskus, 7–30.
- JULKUNEN, RAIJA. 2008. *Uuden työn paradoksit. Keskusteluja 2000-luvun työprosess(e)ista*. Tampere: Vastapaino.
- KAUPPA- JA TEOLLISUUSMINISTERIÖ. 2007. *Luovien alojen yrittäjyyden kehittämisstrategia 2015. Kauppa- ja teollisuusministeriön julkaisuja 10/2007*. Helsinki: Kauppa- ja teollisuusministeriö.
- KANTOLA, ANU. 2002. *Markkinakuri ja managerivalta. Poliittinen hallinta Suomen 1990-luvun talouskriisissä*. Helsinki: Loki-kirjat.
- KANTOLA, ANU. 2006. "Suomea trimmaamassa: suomalaisen kilpailuvaltion sanastot." Teoksessa *Uusi jako - Miten Suomesta tuli kilpailukyky-yhteiskunta*, toim. Risto Heiskala & Eeva Luhtakallio. Helsinki: Gaudeamus, 156–178.
- KAUPPA JA TEOLLISUUSMINISTERIÖ. 2007. *Luovien alojen yrittäjyyden kehittämisstrategia 2015. Kauppa- ja teollisuusministeriön julkaisuja 10/2007*. Helsinki: Kauppa- ja teollisuusministeriö
- KESKITALO-FOLEY, SEIJA, KATRI KOMULAINEN & PÄIVI NASKALI. 2010. "Risto Reipas riskinottaja. Koulutuspolitiikan tavoitteleva ihannekansalainen." Teoksessa *Yrittäjyyskasvatus hallintana*, toim. Komulainen Katri, Keskitalo-Foley Seija, Korhonen Maija & Lappalainen Sirpa Tampere: Vastapaino, 15–36.

- KIANDER, JAAKKO & PENTTI VARTIA. 1998. *Suuri lama: Suomen 1990-luvun kriisi ja talouspoliittinen keskustelu*. Etla B 143. Helsinki: Taloustieto.
- KOIRANEN, MATTI & PELTONEN MATTI. 1995. *Yrittäjyyskasvatus. Ajatuksia yrittäjyyteen oppimisesta*. Tampere: Konetuumat Oy.
- KOMULAINEN, KATRI & AL. (TOIM.): *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. TAMPERE: VASTAPAINO, 2010.
- KORHONEN, MAIJA. 2010. *Yrittäjyyttä ja yrittäjämäisyyttä kaikille? Uusliberalistinen hallinta, koulutettavuus ja sosiaaliset erot peruskoulun yrittäjyyskasvatuksessa*. Joensuu: University of Eastern Finland.
- KOJOLA, SATULEENA. 1998. "Yrittävä ekaluokkalainen." Teoksessa *Yrittäjyyskasvatus - mitä se voi olla?*, toim. Olli Luukkainen & Tuija Toivola. Kokkola: Chydenius-instituutti, 74-95.
- KULOVAARA, KARI. 2014. "Kapitalismin kolmas henki ja managerialismi uuden hallinnan ideologiana." *Politiikka* 56:2, 116-131.
- MARSHALL, T.H. 1998. "Citizenship and Social Class." Teoksessa *The Citizenship Debates: a Reader*, toim. Gershon Shafir. Minneapolis: University of Minnesota, 93-111.
- MARX, KARL. 1891/2014. *Wage Labor and Capital*. https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_Wage_Labour_and_Capital.pdf (katsottu 2.6.2017).
- MELIN, HARRI & RAIMO BLOM. 2015. "Precarity in Different Worlds of Social Classes." Teoksessa *The New Social Division Making and Unmaking Precariousness*, toim. Donatella Della Porta, Sakari Hänninen, Martti Siisiäinen & Tiina Silvasti. London: Routledge, 27-42.
- MITCHELL, KATHARYNE. 2006. "Neoliberal Governmentality in the European Union: Education, Training, and Technologies of Citizenship. Environment and Planning D" *Society and Space* 24:3, 389-407.
- MONONEN BATISTA-COSTA, SARI. 2018. Yrittäjyyden sisällöntuotanto. Tiedon ja subjektuuden muodostuminen yrittäjyyskasvatuksessa. Julkaisematon väitöskirjan käsikirjoitus. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- MONONEN BATISTA-COSTA, SARI & KRISTIINA BRUNILA. 2016. "Becoming Entrepreneurial - Transitions and education of unemployed youth." *Power and Education*, 8:1, 19-34.
- MORGAN, BRONVEN. 2003. "The Economization of Politics: Meta-Regulation as a Form of Nonjudicial Legality." *Social & Legal Studies* 12:4, 489-523.
- NUUTINEN, VEERA (TOIM.). 2017. *Uusi työväki*. Helsinki: Into.
- OECD. 2015. *Inclusive Entrepreneurship in Europe - An OECD-European Commission Project*. <http://www.oecd.org/cfe/leed/inclusive-entrepreneurship.htm> (Katsottu 30.3.2017)
- OPETUSHALLITUS. 2014. *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014*. Helsinki: Opetushallitus.
- OPETUSMINISTERIÖ. 2004. *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma*. Helsinki: Opetusministeriö.
- OPETUSMINISTERIÖ. 2007. *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen*. <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/79409/opm28.pdf?sequence=1> (Katsottu 6.3.2013)
- OPETUSMINISTERIÖ 2009. *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat*. Helsinki: Opetusministeriö.
- OPETUS- JA KULTTUURIMINISTERIÖ. 2016. *Yrittäjyyden tukemisen hyvät käytänteet korkeakouluissa 2016*. Helsinki: Opetus- ja kulttuuriministeriö.
- OPETUS- JA KULTTUURIMINISTERIÖ. 2017. *Koulutuksen yrittäjyyslinjaukset 2017*. <http://minedu.fi/yrittajyyslinjaukset> katsottu 1.6.2017.
- PATOMÄKI, HEIKKI. 2007. *Uusliberalismi Suomessa. Lyhyt historia ja tulevaisuuden vaihtoehdot*. Helsinki: WSOY.
- PALONIEMI, KAARLO. 2000. *Yrittäjyysvuosikymmen, OuluSeutu 1995-2005. Yrittäjyys-käsitteanalyysi*. <http://docslide.net/documents/yrittajyysvuosikymmen-ouluseutu-1995-2005.htm> (Katsottu 15.5.2017)
- PETERS, MICHAEL. 2001. "Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self. A Foucauldian Perspective." *Journal of Educational Enquiry*, 2:2, 58-71.
- POHJOIS-SAVON YRITTÄJÄT. 1998. *Yrittäjyys tutuksi Varkaudessa. Yrittäjyysvuosikymmen 1995-2005 projekti. Päiväkodit, Peruskoulu 1-6 sekä 7-10, Ammatilliset oppilaitokset, Lukio*. Varkaus: Pohjois-Savon yrittäjät.
- PYÖRIÄ, PASI & OJALA, SATU. 2016. "Prekaarin palkkatyön yleisyys: liioitellaanko työelämän epävarmuutta?" *Sosiologia* 53:1, 45-63.
- PYYKKÖNEN, MIIKKA. 2014. *Ylistetty yrittäjyys*. Jyväskylä: SoPhi. <https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/44517> (Luettu 04.05.2015)
- ROSE, NIKOLAS. 1992. "Governing the Enterprising Self" Teoksessa *The Values of the Enterprise Culture. The Moral Debate*, toim. Paul Heelas & Paul Morris. London: Routledge, 141-164.
- RUUSKANEN, PETRI. 2004. "Joseph A. Schumpeter - yrittäjyys, innovaatiot ja nykypäivän ongelmat", teoksessa *Arjen talous. Talous, tunteet ja yhteiskunta*, toim. Pertti Jokivuori & Petri Ruuskanen. Jyväskylä: Minerva, 28-48.
- SAARIKOSKI, ANNIKA. 2018, tulossa. *The experiential and emotive constitution of entrepreneuring: A study in existential-phenomenology*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- SAASTAMOINEN, MIKKO. 2010. "Aktiivisen kansalaisuuden vastatulkintoja." Teoksessa *Hallintavalta*, toim. Jani Kaisto & Miikka Pyykkönen. Helsinki: Gaudeamus, 230-253.

- SILTALA, JUHA. 2004. *Työelämän huonontumisen lyhyt historia. Muutokset hyvinvointivaltion ajasta globaaliin hyperkilpailuun*. Helsinki: Otava.
- SIMONS, MAARTEN. 2006. "Learning as Investment. Notes on Governmentality and Biopolitics." *Educational Philosophy and Theory*, 28:4, 523--540.
- SORSA, VILLE-PEKKA. 2013. "Mitä on poliittinen talous ja miksi sen tutkimusta tulee edistää?" <http://www.poliittinalous.fi/mita-on-poliittinen-talous-ja-miksi-sen-tutkimusta-tulee-edistaa/> (Katsottu 4.2.2017)
- TILASTOKESKUS. 2014. *Valtiontalous*. http://www.stat.fi/tup/suoluk/suoluk_valtiontalous.html (Katsottu 19.8.2014)
- TURUNEN, TERO. 2011. *Yrittäjyys - mitä se merkitsee? Yrittäjyyden ja sen sukulaiskäsitteiden käyttö koulutuksessa, tutkimuksessa ja politiikassa 1900-luvun loppupuolelta 2000-luvun alkuun*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- TYÖ- JA ELINKEINOMINISTERIÖ. 2009. *Työllisyys- ja yrittäjyysstrategia 2009*. Helsinki: Työ- ja elinkeinoministeriö.
- VARSINAIS-SUOMEN YRITTÄJÄT (1999):
"Yrittäjyysvuosikymmen". Yrityskoulutus-lehti.
- VIINANEN, IIRO & KALLE HEISKANEN (TOIM.). 2014..
Vaaran vuodet 1991-1995. Muistelmia ja päiväkirjamerkintöjä. Helsinki: Paasilinna.
- VÄHÄMÄKI, JUSSI. 2003. *Kuhnurien kerho*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- VÄHÄMÄKI, JUSSI. 2009. *Itsen alistus. Työ, tuotanto ja valta tietokyykapitalismissa*. Helsinki: Like.
- VÄHÄMÄKI, JUSSI. 2015. "Sielujen muovaamisen uusi ympäristö." Teoksessa *Kontrollikoulu. Näkökulmia koulutukselliseen hallintaan ja toisin oppimiseen*, toim. Esko Harni. Jyväskylä: Sophi, 37-64.
- WEBER, MAX. 1989. *Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki*. Helsinki: WSOY.
- WOODWISS, ANTHONY. 2002. "Economic Citizenship: Variations and the Threat of Globalization." Teoksessa *Handbook of Citizenship Studies*, toim. Engin F. Isin & Bryan S. Turner. London: Sage, 53-68.